

Preko pogreške do zvijezde talijanske fotografije Giuseppea Primolija – Prilog poznavanju prikaza istočne jadranske obale na putopisnim fotografijama iz 19. stoljeća s posebnom pozornošću usmjerenom na prikaze Trogira

Maja Maljković Zelalija

Muzej grada Trogira
Gradska vrata 4
HR - 21220 Trogir
maja.maljkovic@gmail.com

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 23. 6. 2025.
Prihvaćeno: 18. 9. 2025.
UDK: 77Primoli,G. "1891"
DOI: 10.58565/vda.6.1.16

Sažetak

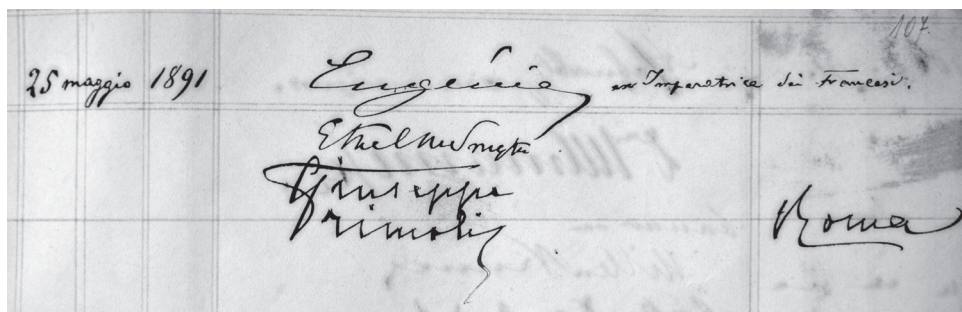
Rad rekonstruira putovanje nekadašnje francuske carice Eugenije, talijansko-francuskog fotografa, grofa Giuseppea Primolija i britanske skladateljice, dirigentice i spisateljice Ethel Smyth Jadranom u svibnju 1891. godine. Temeljen na novinskim člancima, fotografijama i memoarskim zapisima, rad polazi od ključnog otkrića – učestale novinske pogreške u navođenju grofa Primolija kao „Tremolija“, a fokusiran je na detekciju i predstavljanje njegova „jadranskog opusa“ unutar kojega je najviše fotografija snimio u Trogiru.

Glavne riječi: fotografija, Trogir, Jadran, putovanje, Eugenia de Montijo, Giuseppe Primoli, Ethel Smyth.

Misteriozni grof Tremoli u tiskovinama

Prilog *Smotra dalmatinska – La rassegna Dalmata* izlazila je od siječnja 1888. godine uz službene novine *Objavitelj dalmatinski – Avvisatore Dalmato* koje su na hrvatskom i talijanskom jeziku donosile službene obavijesti vezane za upravu, zakone i gospodarske promjene.¹ Tragom vijesti objavljene 3. lipnja 1891. godine u 44. broju ovog polutjednog priloga, istražena je i rasvijetljena zanimljiva crtica iz povijesti fotografskih prikaza Trogira i istočne jadranske obale. U članku „Da Traù“² nepoznati dopisnik 29. svibnja javlja da je bivša francuska carica Eugenija³ u ponedjeljak, 25.

- 1 Više u Ante Bralić, „Zadarski fin-de siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji“, *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2007), 748.
- 2 Da Trau, *Smotra dalmatinska – La rassegna Dalmata*, god IV., br. 44, 3. lipnja 1891., 3-4.
- 3 Eugénie de Montijo (1826. – 1920.), punim imenom Eugenia María de Montijo de Guzmán, sklopila je brak s francuskim carom Napoleonom III. 1853. godine kada je proglašena francuskom caricom. Aktivno je sudjelovala u političkim poslovima. Njihov sin, Napoléon-Eugène-Louis Bonaparte, rođen je 1856., a umro je 1879. godine. Godine 1870. emigrirala je u

Slika 1. Potpisi carice Eugenije, Ethel Smyth i Giuseppea Primolija u Knjizi posjeta trogirskoj katedrali – Nadbiskupski arhiv Split, Fond Kaptolskog arhiva u Trogiru.

svibnja 1891. boravila u gradu više od sat vremena. Carica je, navodi se u dopisu, u Trogir stigla iz Splita parobrodom Austro-ugarskog Lloyda te je posjetila i pažljivo razgledala monumentalnu katedralu zadivljena njezinom gradnjom, starošću i dragocjenošću sakralnog namještaja. Štoviše, svojem je pratitelju „grofu Tremoliju“⁴ iz Rima, koji je – piše dopisnik u ovom članku na talijanskom jeziku – sa sobom imao fotografsku kameru, naznačila koje dijelove katedrale treba fotografirati. Dopisnik nadalje piše kako je njezino veličanstvo kleknuvši poljubilo relikviju trogirskog sveca zaštitnika koju joj je pružio monsijor opat⁵, koji je imao čast biti uz nju i reći joj više o samoj crkvi kojoj je na čelu. O njihovu posjetu katedrali sv. Lovre svjedoče i potpisi u knjizi posjeta katedrali – *Visitatores illustres* – s nadnevkom 25. svibnja 1891. godine.⁶ Bivša je carica razgledala gradsku ložu i druge gradske znamenitosti te je zadovoljna viđenim krenula prema Šibeniku. O posjetu nekadašnje carice, također pogrešno navodeći prezime grofa u njezinoj pratnji, izvještava i *Narodni*

Veliku Britaniju. Više: „Eugénie empress of France“, u: *Encyclopaedia Britannica*, pristupljeno 30. 8. 2022. <https://www.britannica.com/biography/Eugenie>; „Eugénie“, u: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje* (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ 2013. - 2022.), pristupljeno 30. 8. 2022. <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18579>

- 4 Grofa Tremolija na temelju članka iz *Smotre dalmatinske* spominje Stanko Piplović, *Graditeljstvo Trogira u 19. stoljeću* (Split: Književni krug Split, 1996.), 120. Kao grofa Tremolija navodi ga Gordana Tudor, „Strane jahte u splitskoj luci (1890. – 1907.)“, *Kulturna baština* 34 (2007), 146. pišući o posjetu carice Eugenije. Upravo je prvonavedeni spomen, koji kao izvor navodi *Smotru Dalmatinsku* od 3. lipnja 1891., pobudio istraživački interes za otkrivanjem lika i djela tajanstvenog fotografa, grofa „Tremolija“.
- 5 Tadašnji trogirski mitronosni opat bio je dr. Mate Zannoni, rođen u Trogiru 1831. godine. Na tu je funkciju imenovan 1887. godine „na opću želju i radost svojih sumješćana“, piše među ostalim u njegovoj sažetoj, no bogatoj biografiji objavljenoj 15. svibnja 1895. u novini *Dom i svijet*. (Dr. Matej Zannoni, *Dom i svijet*, br. 10, 15. svibnja 1895., 197.)
- 6 Nadbiskupski arhiv Split (Hrvatska). Fond Kaptolskog arhiva u Trogiru, *Visitatores illustres*.107.

*list*⁷ koji je objavio dopis iz Šibenika od 25. svibnja u kojemu piše: „Lloydovim parobrodom *Delfino*, ovdje je na prolazku iz Krfa grofica Pierrefond, razcarica francuzka Eugenija. Bila se je jedan čas izkrcala. Sutra prosljedit će istim parobrodom put Zadra i Trsta. S njom putuje jedna gospodja za društvo, knez Tremoli iz Rima i tri službenice. Razcarica Eugenija izgleda posve stara i shrvana, a hoda pomoću štapa.“⁸ Ista je novina 3. lipnja objavila dopis iz Trogira od 26. svibnja u kojemu donosi više različitih vijesti, a među njima i ovu: „Jučer nas je iznenadno posjetila bivša francuzka carica Eugenija. Ta nesretna povjestnička žena izrazila se povoljno o našem gradu, nazivajući ga ‘dražestnim’.“⁹ Članak je potpisan s „K.“. Spomenuti parobrod „*Delfino*“, kojim je putovala nekadašnja carica s društvom, porinut je u arsenalu austrougarskog Lloyda u Trstu u studenom 1874. godine. Zadarski list *Il Nazionale*¹⁰ piše da je namijenjen za „Dalmatinsku prugu“, da ima snagu od 120 konjskih snaga i nosivost 800 tona. U Dalmaciju je, piše ista novina, prvi put stigao u nedjelju, 6. prosinca 1874. godine.¹¹

Osim *Smotre dalmatinske* i *Narodnog lista* grofa „Tremolija“ navodi i dubrovačka *Crvena Hrvatska*¹² u izdanju od 30. svibnja 1891. godine: „Bivša carica Eugenija bila je na putovanju po Dalmaciji, praćena od grofa Tremoli iz Rima. Udovica Napoleona III. putuje pod imenom grofice od Pierrefonda.“ I *Il Dalmata*¹³ objavljena 27. svibnja 1891. godine na drugoj stranici pod naslovom „Ospite augusta“ navodi da je nekadašnja carica parobrodom „*Delfino*“ 26. svibnja stigla u Zadar te da se u njezinoj pratnji, među ostalom svitom, nalazio „*conte Tremoli*“ iz Rima. Članak također navodi da je grof u pratnji jedne dame obišao najveće gradske znamenitosti.

7 *Narodni list* u početku je izlazio na hrvatskom jeziku kao prilog listu *Il Nazionale* pokrenutom u Zadru 1862. godine na talijanskom jeziku. Godine 1869. situacija se obrnula – *Il Nazionale* izlazi kao prilog *Narodnom listu*. Dok je *Il Nazionale* bio namijenjen inteligenciji i građanstvu, *Narodni list* se obraćao narodnim masama. Prema: Josip Horvat, *Povijest novinarstva Hrvatske 1771. – 1939.* (Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2003.), 187-188.

8 Pišu nam iz Šibenika, dne 25 svibnja, *Narodni list*, god. XXX., br. 42, 27. svibnja 1891., 2.

9 Posjet razcarice Eugenije, *Narodni list*, god XXX., br. 44, 3. lipnja 1891., 2.

10 Vidi bilj. 7; Mercoledì fu varato nell'arsenale del Lloyd..., *Il Nazionale*, br. 95, 28. studenog 1874., 2.

11 Domenica p. p. giunse pel la prima volta a queste parti il vapore del Lloyd „Delfino“ ..., *Il Nazionale*, br. 98, 9. prosinca 1874., 2.

12 Bivša carica Eugenija bila je na putovanju po Dalmaciji..., *Crvena Hrvatska*, god. I., br. 17, 30. svibnja 1891.; *Crvena Hrvatska* bio je pravaški tjednik koji je počeo izlaziti u Dubrovniku 7. veljače 1891. godine. Urednik mu je bio Fran Supilo koji je tada, kao dvadesetjednogodišnjak, bio najmlađi urednik političkih novina u Hrvatskoj. Prema: Horvat, *Povijest novinarstva*, 248.

13 *Il Dalmata* – političke, gospodarske i književne novine – izlaze u Zadru od 10. ožujka 1866. godine, uglavnom na talijanskom, a manjim dijelom na hrvatskom jeziku. Bio je list autonomaske stranke. Posljednji broj objavljen je 8. travnja 1916. Više na Digitalna zbirka Znanstvene knjižnice Zadar - DIKAZ, pristupljeno 16. 12. 2023. <http://dikaz.zkzd.hr/?pub=1&p=1230&s=publ>

Preko tipfelera do zvijezde talijanske fotografije Giuseppea Primolija

Istraživanja povijesti fotografije u Trogiru predstavljena u knjizi *Fotografija u Trogiru – Tko je uvijekovječio Trogir, a tko Trogirane od 1850. do 1950. godine* navode zaključak da „grof Tremoli“ koji je s caricom posjetio Trogir pritom ga fotografirajući – ne postoji. Razlog tomu je, pretpostavlja se, ili tiskarska pogreška ili pogreška nepoznatog dopisnika prilikom prvog spomena, s obzirom na to da istraživanja pronađenih fotografija otkrivaju da se radi o talijanskom plemiću, grofu Giuseppeu Primoliju (1851. – 1927.)¹⁴.

Grof Giuseppe Napoleone Primoli, diplomirani pravnik, kolekcionar, fotograf, bibliofil, ljubitelj umjetnosti i književnosti, kritičar, jedan od najeklektičnijih i najzanimljivijih ličnosti svog vremena¹⁵, utemeljitelj Zaklade Primoli¹⁶, rođen je u Rimu 2. svibnja 1851. godine. Njegov otac Pietro bio je grof od Foglie, a majka Charlotte Bonaparte, kći Carla Luciana i Zenaide Bonaparte, nećakinja francuskog cara Napoleona III. Od svoje druge do devetnaeste godine živio je u Parizu gdje se zbližio s caricom Eugenijom postavši njezin miljenik.¹⁷ Tijekom školovanja na *Collège Rollin*, ali i u salonima svojih teta Matilde Bonaparte i Giulie di Roccagiovine, upoznaje brojne intelektualce i istaknute ličnosti kulturnih, književnih i umjetničkih krugova, primjerice književnike Gustava Flauberta, Anatolea Francea, Guya de Maupassanta, Théophilea Gautiera... Biografija ovog mecena, gosta najprofinjijih pariških i, nakon ponovne selidbe u Rim, rimskih salona te posrednika između talijanske i francuske kulture izuzetno je bogata,¹⁸ no ovom prigodom posebno ćemo pažnju posvetiti Primoliju fotografu.

14 Maja Maljković Zelalija, *Fotografi(ja) u Trogiru – Tko je uvijekovječio Trogir, a tko Trogirane od 1850. do 1950. godine*. (Trogir: Muzej grada Trogira, 2022.), 11-12.

15 „Primoli, Giuseppe Napoleone“, u: *Enciclopedia Italiana - Dizionario biografico*, pristupljeno 27. 8. 2022. https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-napoleone-primoli_%28Dizionario-Biografico%29/

16 Zaklada Primoli (*Fondazione Primoli*), osnovana u Rimu voljom grofa Giuseppea Primolija, utemeljena kao neprofitna organizacija Kraljevskim dekretom br. 942, među najstarijima je u Rimu. Cilj je Zaklade promicati odnose književne, povijesne i umjetničke kulture između Italije, Francuske i zemalja cijele Europe. Danas Zaklada organizira skupove, konferencije, studentske dane, izložbe te čuva i unapređuje svoju knjižnu i arhivsku baštinu. Na godišnjoj razini dodjeljuje stipendije za istraživanje francuskog jezika i kulture u suradnji s Veleposlanstvom Francuske, a isto tako i dodjeljuje međunarodne nagrade za književnost (roman, poeziju) i fotografiju. Prema <https://www.fondazioneprimoli.it/fondazione/la-fondazione> (pristupljeno 27. 8. 2022.)

17 „Primoli, Giuseppe Napoleone“, pristupljeno 27. 8. 2022. https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-napoleone-primoli_%28Dizionario-Biografico%29/

18 Više: „Giuseppe Primoli“, *Museo Napoleonico*. https://www.museonapoleonico.it/it/collezioni/percorso_tattile/storia_del_museo_e_della_sua_collezione/giuseppe_primoli; „Primoli, Giuseppe Napoleone“, pristupljeno 27. 8. 2022. https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-napoleone-primoli_%28Dizionario-Biografico%29/; „Figura di Giuseppe Primoli“, *Museo Napoleonico*, pristupljeno 27. 8. 2022. https://www.museonapoleonico.it/il_museo/figura_di_giuseppe_primoli;

Gégé, što je bio nadimak grofa Giuseppea Primolija, fotografijom se počeo baviti kao tridesetsedmogodišnjak, 1888. godine. Strast prema fotografiji dijelio je sa svojim mlađim bratom Luigijem (1858. – 1925.) koji je bio član Udruge fotografskih amatera osnovane u Rimu 1889. godine. Njih su dvojica, kako navodi Francesca Testa, prozvani „kraljevima fotografije“.¹⁹ Primolijevo izuzetno bogato fotografsko djelo svrstava ga među najznačajnije rimske fotografe na razmeđu 19. i 20. stoljeća,²⁰ štoviše Testa ga navodi kao „najvećeg fotografa prvih sto godina povijesti talijanske fotografije“.²¹ On „preferira prizore u kojima je prisutnost čovjeka ta koja ih animira i daje im značenje; njegov pravi interes, njegov ukus kao fotografa leži u znanju kako preobraziti sliku u anegdotu, toliko da njegove fotografije odražavaju njegovu kvalitetu kao pisca koji pažljivo bilježi činjenice, šale, čudna ili ekscentrična ponašanja svijeta oko sebe“²². Takve fotografije, reportažnog tipa, snima na brojnim destinacijama koje je posjetio, primjerice u Egiptu, Francuskoj, diljem Italije, čak i na Sjevernom moru.²³ Istočnom obalom Jadrana plovio je u društvu bivše francuske carice Eugenije i skladateljice, dirigentice i spisateljice Ethel Smyth u svibnju 1891. godine fotografski bilježeći plovidbu, pejzaže nenaseljenih otoka, dijelova obale i hridi te primorske gradove poput Trogira, Splita, Dubrovnika, Zadra, Šibenika, Rovinja, Kotora, Shëngjina, Drača i Vlore. Sadržaj, analiza i kontekstualizacija Primolijevih vizualnih zapisa koji dokumentiraju istočnojadranski prostor krajem 19. stoljeća predmet su daljnje razrade u nastavku rada.

Trogir na fotografijama Giuseppea Primolija i u memoarima Ethel Smyth

Giuseppe Primoli u Trogiru boravi 25. svibnja 1891. godine.²⁴ U digitalnom arhivu Zaklade Primoli, pregledom dostupnih 20 449 fotografija²⁵, identificirano je seda-

19 Giuseppe Primoli, fotografo precursore del „momento decisivo“, *Mar dei Sargassi*, pristupljeno 27. 8. 2022. <https://www.mardeisargassi.it/giuseppe-primoli-fotografo-precursore-del-momento-decisivo/>

20 „Primoli, Giuseppe Napoleone“, pristupljeno 27. 8. 2022. https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-napoleone-primoli_%28Dizionario-Biografico%29/

21 Giuseppe Primoli, fotografo precursore del “momento decisivo”, pristupljeno 27. 8. 2022. <https://www.mardeisargassi.it/giuseppe-primoli-fotografo-precursore-del-momento-decisivo/>

22 Usp. sa „Primoli, Giuseppe Napoleone“, pristupljeno 27. 8. 2022. https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-napoleone-primoli_%28Dizionario-Biografico%29/

23 „Primoli, Giuseppe Napoleone“, pristupljeno 27. 8. 2022. https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-napoleone-primoli_%28Dizionario-Biografico%29/

24 Godinu njegova posjeta Trogiru, spominjući jednu fotografiju, navodi i Ester Capuzzo, „Viaggiatori in Dalmazia tra Settecento e Novecento“ u: *Per Rita Tolomeo, scritti di amici sulla Dalmazia e l'Europa centro-orientale* (Venezia: La Musa Talia Editrice, 2014.), 251.

25 Broj fotografija na dan 27. kolovoza 2022.

mnaest fotografija²⁶ s trogirskim motivima, što je najveći broj fotografija jednoga grada unutar njegova „jadranskog opusa“.

Tri vrlo slične fotografije prikazuju panoramu grada sa zapadne, morske strane, a snimljene su s broda koji uplovljava u trogirsku luku.²⁷ S broda su snimljene i fotografije koje prikazuju mali, istočni dio tvrđave Kamerlengo te dio Pasika sa zvonikom crkve sv. Mihovila – dvije od njih su identične²⁸, dok je jedna zrcalno okrenuta.²⁹ Na njima je vidljiv čovjek u crnom odijelu koji sjedi na obali i koji, naspram grandioznog zida tvrđave, izgleda izrazito maleno. Tvrđava Kamerlengo i uz nju smješteno brodogradilište „Strojan“ (u kojemu se u trenutku snimanja fotografije gradi jedan od dvanaest brodova sagrađenih 1891. godine u tom škeru, tada u vlasništvu Ivana Strojana i Nikole Cicilianija³⁰) s morske, zapadne strane također su motiv na dvjema fotografijama³¹; jedna je kadrirana više prema lijevo, odnosno sjevernije, pa se na njoj u pozadini vidi kuća Burić, u kojoj je stanovao prvi hrvatski načelnik Trogira Špiro Puović³², dok je druga kadrirana južnije, ujedno snimljena iz veće udaljenosti, pa se na njoj može vidjeti i dio južne gradske obale i predijela Pasike.

Tvrđavu Kamerlengo Primoli je snimio i sa istočne strane, na toj je fotografiji³³ vidljiv lik žene pri radu (koja vjerojatno rastire ljekovito bilje za sušenje), na zapadnom dijelu obale koja je u to vrijeme bila u lošem stanju. Istočni je dio obale ipak bio u boljem stanju³⁴, tu je, na dijelu rive pored male lože, Primoli u spontanom trenutku, u šetnji, ovjekovječio mnoštvo građana koji prate uvaženu gošću, bivšu caricu Eugeniju odjevenu u tamnu opravu, čije je lice zaklonjeno svijetlim suncobranom.³⁵ Pored nje se, zdesna joj, nalazi ženska osoba u svijetloj opravi, također sa suncobranom, a s njezine lijeve strane naočit muškarac u građanskom odijelu s

26 Dostupne na Archivio Fondazione Primoli, pristupljeno 16.12.2023. <https://archivio.fondazioneprimoli.it/archivio/fotografico>

27 Fotografije pod inventarnim brojevima 539/A, 7880/A, 8033/A.

28 Inv. br. 18467/PROG., 5888/A.

29 Inv. br. 13640/PROG.

30 Danka Radić, *Brodogradilište Trogir od zanatske do industrijske proizvodnje* (Trogir: Muzej grada Trogira, 2013.), 35.

31 Inv. br. 10364/A, 10989/A.

32 Fani Celio Cega, „Prepoznavanje novovjekovne svakodnevice na temelju lapida koji se čuvaju u Muzeju grada Trogira“, u: *Institucije povijesti umjetnosti: zbornik 4. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, ur. Ivana Mance, Martina Petrinović, Tanja Trška (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Institut za povijest umjetnosti, 2019.), 154.

33 Inv. br. 8593/A; Ovu fotografiju i Primolijev posjet Trogiru spominje Capuzzo, „Vaiaggiatori in Dalmazia“, 251.

34 S obzirom na to da se 1861./62. godine rekonstruirao istočni dio južne obale – na potezu od čiovskog mosta do zgrade zdravstvenog ureda – on je bio u boljem stanju nego zapadni dio – od zdravstvenog ureda do Kamerlenga – na kojemu su radovi započeli 1896. (Piplović, *Graditeljstvo Trogira*, 47, 48.)

35 Inv. br. 8781/A.

Slika 2. Ispod zida Kamerlenga: Pasike sa zvonikom crkve sv. Mihovila, Giuseppe Primoli, Inv. br. 18467/PROG, Fondazione Primoli, Rim.

cilindrom na glavi. Ženska osoba u pratnji nekadašnje carice, u tisku navedena kao njezina „gospodja za društvo“³⁶, usporednom analizom fotografija identificirana je kao Ethel Smyth³⁷, dok je muškarac s cilindrom, na temelju usporedbe s njegovim portretnim fotografijama³⁸, prepoznat kao tadašnji načelnik Trogira, Špiro Puović

36 Pišu nam iz Šibenika, dne 25 svibnja, 2.

37 Ethel Smyth Primoli je osim u Trogiru, snimio i na brodu *Delfino* (Inv. br. 7843/A i 8024/A).

38 Muzej grada Trogira (Hrvatska). Fotoarhiv sadržava fotografiju Špira Puovića koju je snimio Carlo Weber, a koja je objavljena u Stijepo Obad, „Trogir u Narodnom preporodu“, *Mogućnosti* 9-10 (1987), 768; ista je fotografija objavljena u članku Vinke Bulić Što nam priča gospodja Perina Puović, *Novo doba*, god. XXI, br. 90, 17. travnja 1938., 41-42. te Maljković Zelalija, *Fotografija(ja)*, 65. Muzej grada Trogira (Hrvatska). Fond Sentinella također sadrži fotografiju Š. Puovića autora Pietra Zinka objavljenu u Maljković Zelalija, *Fotografija(ja)*, 68.

Slika 3. Na obali: žena pri radu pred Kamerlengom, Giuseppe Primoli, Inv. br. 8593/A, Fondazione Primoli, Rim.

(1842. – 1901.), prvi narodnjački načelnik.³⁹ Ethel Mary Smyth (1858. – 1944.) bila je britanska skladateljica, dirigentica, spisateljica i sufražetkinja. U njezinoj je biografiji, među ostalim, istaknuto da se borila protiv društvenih ograničenja koja su govorila da žena ne bi trebala imati zanimanje te da je inzistirala na obrazovanju,

---

39 Časopis *Mogućnosti* 9-10 (1987) u cijelosti je posvećen narodnom preporodu u Trogiru, objavljen kao rezultat znanstvenog skupa *Trogir u narodnom preporodu* organiziranoga 1986. godine povodom stote obljetnice pobjede narodne stranke na općinskim izborima.

Slika 4. Na obali: mnoštvo građana prati uvažene goste, Giuseppe Primoli, Inv. br. 8781/A, Fondazione Primoli, Rim.

izvedbama svojih skladbi te objavljivanju svojih književnih djela. Osim skladanja, Smyth je također predano pisala pisma, a kasnije se u životu okrenula pisanju memoara i eseja, objavivši deset tomova proze između 1919. i 1940. godine. Tijekom svoje duge karijere, u kojoj je često putovala između Engleske, Njemačke i Italije, Smyth je upoznala Johannes Brahmisa, Claru Schumann, Petra Iljiča Čajkovskog, Edvarda Griega, Brunu Waltera i druge. Neformalno je nastupala za kraljicu Viktoriju, a bila je prijateljica s bivšom francuskom caricom Eugenijom.⁴⁰

---

40 Prema: „Biografija“, Dame Ethel Smyth (1858.-1944.), pristupljeno 19. 10. 2023. <https://www.ethelsmyth.org/about/biography/>

Identifikaciju Ethel Smyth na dvjema fotografijama potkrjepljuje i sadržaj njezina autobiografskog djela *Streaks of life* koje 1921. godine objavljuje izdavačka kuća Longmans, Green, and Co., a njezina rečenica „Družina na jahti sastojala se od samo tri osobe, nazočni gospodin Njezina Veličanstva bio je grof Joseph Primoli...” dodatno potvrđuje da je takozvani „grof Tremoli“ uistinu grof Giuseppe Primoli.

Prvo poglavlje Smythinih autobiografskih zapisa *Streaks of life* naslovljeno je „The Empress Eugenie“, a proteže se na šezdeset osam stranica. U njemu je Smyth opisala i „krajnje smiješan incident“ koji je carica doživjela u Trogiru:

Jednom se prilikom dogodio krajnje smiješan incident, a kako bih to istaknula, moram objasniti da je carica Eugenija osjećala fizičku jezu prema relikvijama koju nikakav osjećaj njihove svetosti nije imao moć spriječiti. Može se zamisliti njezino zaprepaštenje stoga kad smo bili obaviješteni, po uplovljavanju u Trogir, da je u katedrali upriličena ceremonija u njezinu čast, u kojoj je centralnu ulogu imala upravo relikvija trogirskog sveca zaštitnika. Nije bilo spasa, crkva je bila dupkom puna, a dok je Eugenija klečala pred oltarom i dok je orguljaš svirao gromoglasnu melodiju, relikvija je ne samo iznesena nego joj je – kao velika čast – pružena da ju poljubi. Cijeli sam prizor promatrala iz pozadine gdje sam se skromno smjestila bojeći se, kao heretik, da ne oskrnavim kost. No, svećenik – kojega je nestašni grof Primoli obavijestio da sam i ja iz caričine pratnje – dao mi je ljubazan, ali autoritativan znak da i sama poljubim relikviju. I tek što sam prislonila usne na nju, začulo se zvono i ventil se naglo slomio nasred šipke, što je iznimno teško postići (kasnije mi je rečeno da su to vjerojatno bile orgulje, što sve objašnjava). Poslije smo posjetili samostan gdje je majka predstojnica rekla da je čula da carica pati od reume; ako je tako, nedvojbeno bi se moglo organizirati prilaganje relikvije na bolno mjesto. Ali carica, čija je tegoba bila lumbago, žurno ju je uvjerala da je u najboljem zdravlju. Imam mnogo sjećanja na to zadivljujuće putovanje: putovanje iz Trsta da se pridružim jahti na Krfu u ogromnom brodu, praznom osim gomile muslimana na putu za Meku, koji su hodali uokolo s velikim, dugim štrucama kruha ispod svoje ruke danju, a noću ih koristili kao jastuke; vidim Primolija, koji je bio lud za fotografijom, kako snima hodočasnike, i caričin strah da nas zbog toga sve ne pobiju; vidim ih kako povlače svoju lebdeću odjeću u civiliziranom strahu od kontaminacije dok smo se kretali među njima; vidim cijelu družinu, uključujući i poslugu, u mukama od morske bolesti, dok je carica, koja za nju nije znala, bila podijeljena između istinskog suosjećanja za naše patnje te mješavine pr jezira i pobjedničkog užitka koji je neizbježno stanje uma imunih...⁴¹

Ethel Smyth nalazi se na trima Primolijevim fotografijama snimljenima u Trogiru. Osim ranije opisane fotografije s trogirske rive, pronalazimo je ovjekovječenu

41 Ethel Smythe, *Streaks of life* (London; New York: Longmans, Green and Co., 1921.), 11-13.

Slika 5. Pred sjevernim gradskim vratima, Giuseppe Primoli, Inv. br. 4647/A, Fondazione Primoli, Rim.

pred katedralom, na cimatoriju, također u spontanom trenutku.⁴² Carica Eugenija, Ethel Smyth i Špiro Puović ovjekovječeni su i ispred sjevernih gradskih vrata na kojima se, na trgu Gradska vrata, vidi zainteresirano mnoštvo građana.⁴³ Interesantno je vidjeti i „legendarni“ čempres koji je rastao nad gradskim vratima gotovo u cijelosti prekrivajući reljef mletačkog lava. O čempresu piše Ivo Delalle: „Ispod

42 Inv. br. 3713/A.

43 Inv. br. 4647/A.

kipa rastao je u procijepu kamena zeleni bor još od g. 1661. To je bilo čudovište za građane i strance. Poslije dvjestoipedeset godina usahnuo je malo prije svjetskog rata.⁴⁴ Ivo Babić navodi da je bor, koji se doživljavalo kao znamenitost i čudo i po kojemu su seljaci nagađali hoće li godina biti rodna, usahnuo 1904. godine.⁴⁵

Sudeći prema fotografijama, ljudske figure predstavljaju važan motiv u Primo-lijevu radu – tako je, osim navedenih, u Trogiru zabilježio dva čovjeka u tradicionalnoj zagorskoj odjeći u prolazu ulicom pored palače Garagnin-Fanfogna⁴⁶, ispred katedrale ovjekovječio je čovjeka s lulom i ženu, oboje također u nošnji dinarskog tipa te mlađeg muškarca u građanskoj nošnji, dok se na samom rubu fotografije u daljini vidi dama u crnoj građanskoj opravi s bijelim suncobranom na resice.⁴⁷ Izuzetno zanimljiva fotografija⁴⁸ snimljena je u glavnoj gradskoj ulici – prikazuje prolaz nadsvođen dijelom pročelja kuće Cippico-Gavallà, porušene nakon stradanja u požaru krajem 19. stoljeća.⁴⁹ Detalji na ovoj fotografiji su sjajni, tako vidimo ploču s natpisom *Tratoria di Giovanni Cipin* u blizini koje se vide *kacijole*, *pirja* i *gradele*⁵⁰, a na jednom od prozora iznad, na škurama, vidi se – krletka. Na fotografiji su i tri ženska lika odjevena u duge tamne haljine s *traversama*⁵¹ i bijele košulje (pojedine s prslucima te maramama na glavi). Jedna od žena, ona bez šudara⁵² i prsluka u svijetlom gornjem dijelu odjeće (*korpetu*), snimljena je na pragu kuće s gotičkim portalom, koji je vjerojatno djelo radionice Andrije Alešija, nad kojim je natpis, u prijevodu: „Samo Bogu i gospodinu Isusu pohvala, čast i slava.“⁵³

Primoli je snimio i lijepu dokumentarnu fotografiju⁵⁴ neobnovljene gradske lože – u lošem stanju, bez krova i s brojnim oštećenjima – što dodatno dovodi do izražaja bjelinu trifore i grba na svježe obnovljenoj općinskoj palači⁵⁵, djelomično vidljivoj na fotografiji. Još je jedna „trogirska“ fotografija dio arhiva Zaklade Primoli, prikazuje Čiovo, a o njoj nešto više unutar opisa *Kartona 275*. u narednom poglavlju.

44 Ivo Delalle, 1936. *Trogir – vodič po njegovoj historiji, umjetnosti i životu* (Trogir: Društvo za unapređenje turizma Trogir, 1936.), 53.

45 Ivo Babić, *Trogir. Grad i spomenici* (Split: Književni krug, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2016.), 164.

46 Inv. br. 4875/A.

47 Inv. br. 3913/A.

48 Inv. br. 8947/A.

49 O tome pišu Piplović, *Graditeljstvo Trogira*, 64-65., Babić, *Trogir*, 147.

50 Dijal. zaimače, lijevak i roštilj.

51 Pregačama.

52 Marama, pokrivalo za glavu.

53 Više u Babić, *Trogir*, 147.

54 Inv. br. 224/A.

55 O obnovi općinske palače koja je završena 1890. godine pišu Piplović, *Graditeljstvo Trogira*, 19-20., 61-64. i Babić, *Trogir*, 187-199.

Slika 6. U prolazu: Muškarci pored palače Garagnin-Fanfogna, Giuseppe Primoli, Inv. br. 4875/A, Fondazione Primoli, Rim.

Primolijevo i Eugenijino putovanje Jadranom na fotografijama

U digitalnom fotoarhivu Zaklade Primoli dostupno je nekoliko digitaliziranih kartona s fotografijama naslovljenih *Sull' Adriatico* (Na Jadranu). Kartoni formata 69 x 49 cm označeni su brojevima 257, 262 i 265, a na njima se nalaze skladno posloženi crno-bijeli pozitivi s putovanja Jadranom 1891. godine. Fotografije s ovog putovanja nalaze se i na kartonima 253, 263, 264 i 275 naslovljenima *Turchia. San*

Slika 7. Prizor iz glavne gradske ulice - prolaz nadsvoděn kućom Cippico – Gavalla, Giuseppe Primoli, Inv. br. 8947/A, Fondazione Primoli, Rim.

Giovanni di Medua e Santiquaranta (Turska. Shëngjin i Sarandë⁵⁶), *De Trieste a Corfou* (Od Trsta do Krfa), *Turchia* (Turska) te *Le rive dell'Adriatico: Coste turche* (Obale Jadrana: turska obala).

Karton 253 (Inv. br. 18295 / PROG.) rukopisno je naslovljen *Turchia. San Giovanni di Medua e Santiquaranta* formata je 65,5 x 50 cm te sadrži petnaest

---

56 Danas albanski gradovi na Jadraniu.

fotografija formata 9 x 8 cm. Karton 257 (Inv. br. 18362/PROG.) sadržava devetnaest fotografija plovidbe, Boke kotorske, Trsta i Krfa. Rukopisno je naslovljen *Sull' Adriatico*, na njemu je naznačen broj 257, potpisan je s „Giuseppe Primoli“ u donjem desnom kutu, a ispod pojedinih fotografija napisan je njihov naslov, odnosno lokacija prikazana na fotografiji.

Karton broj 262 (Inv. br. 18455/PROG.) naslovljen jednakim imenom – *Sull' Adriatico* – donosi dvadeset fotografija iz svibnja 1891. godine. Pojedine fotografije rukopisno su naslovljene s: *Corfu*, *San Giovanni di Medua*, *Durazzo*, *Tirana*, *Valona*, *Lissa*, *Trau*, *Pellegrini per la Mecca*. Fotografije prikazuju motive koje je Primoli ovjekovječio u Krfu (Grčka), Shëngjinu, Draču, Tirani, Vlora (Albanija), Trogiru (Hrvatska) te hodočasnike u Meku koje je ovjekovječio na brodu. Fotografija ispod koje je rukopisno navedeno *Lissa* ne prikazuje Vis, već rt Oštro na Prevlaci (Inv. br. 18462/PROG. i 10372/A). Ovaj je karton potpisan s „Giuseppe Primoli, maggio 91.“

Karton Inv. br. 18476/PROG. rukopisno označen brojem 263, naslovljen *De Trieste a Corfou*, sadržava dvadeset četiri fotografije, potpisan je s „Joseph Primoli, Mai 1891“. Ispod pojedinih fotografija napisano je: *Pèlerins se rendant à la Mecque* (Hodočasnici u Meku), *Corfou* (Krf), *San Giovanni di Medua* (Shëngjin), *Route di Iannina* (Put prema Janini), *Route di Valona* (Put prema Vlora), *Santi Quaranta* (Sarandë), *S. Jean di Medua* (Shëngjin), *Sur le Navire* (Na brodu), *Pèlerins se rendant à la Mecque* (Hodočasnici u Meku), *En vue de Corfou* (Pogled na Krf).

Karton broj 264 (Inv. br. 18501/PROG.) naslovljen je *Turchia* te sadrži dvadeset fotografija iz svibnja 1891. godine. Karton je potpisan s „Giuseppe Primoli“, a pojedine fotografije imaju bilješke *Santiquaranta Albania*, *Strada di Iannina*, *Corfu* i *Medua* – prikazuju Sarandë i Shëngjin u Albaniji te Krf u Grčkoj, smještene na Jonskom moru.

Karton broj 265 (Inv. br. 18522/PROG) naslovljen *Sull' Adriatico* sadrži fotografije iz Krfa, Dubrovnika, Sarandë i Vlorë. Na kartonu se nalaze i fotografije imenovane *Sul Delfino* (Na Delfinu), odnosno *Montenegrini sul Delfino* (Crnogorci na Delfinu) i *Montenegrini* (2), a nastale su na brodu „Delfino“ kojim je grof plovio u društvu bivše carice Eugenije, o čemu su pisali onodobni mediji. Same naslove pojedinim fotografijama je vjerojatno dao autor, potpisan i na ovom kartonu.

Le rive dell' Adriatico: Coste turche napisano je na kartonu 275 (Inv. br. 18696 / PROG.). Na njemu je ispod samo jedne fotografije napisano *Cattaro* (Kotor), a Giuseppe Primoli potpisao se u donjem desnom kutu, naznačivši i „maggio 1891.“. Zanimljivost ovog kartona je što sadržava i jednu fotografiju Čiova. Fotografija je snimljena iz parka Žudika, na čijoj se obali nalaze manji neobrađeni komadi građevnog kamena, dok su u brodu uz obalu dva muškarca s kapama na glavi, u bijeloj košulji, tamnim hlačama i prsluku, iza kojih se u pozadini vidi obala Čiova na kojoj se ističe zvonik crkve sv. Josipa. Fotografija je dimenzija 13 x 18 cm, a čuva

se pod inventarnim brojem 18700/PROG. te Primolijev „trogirski opus“ povećava na ukupno sedamnaest prepoznatih fotografija.

Pojedinačni negativi koje okuplja naslov *Viaggio sull'Adriatico con l'imperatrice Eugenia* sadrži 121 negativ formata 9 x 8 cm. Taj digitalizirani album sadrži prizore snimljene na brodu i s broda te u mjestima koje je Primoli posjetio kao caričina pratnja. Zahvaljujući opisima fotografija te analizom motiva s fotografija, odnosno vizualnim prepoznavanjem i komparacijom⁵⁷ uočeno je da je Primoli uvijekovječio prizore iz Trsta, Krfa, Sarandë, Drača, Shëngjina, Kotora te posebno zanimljivih Dubrovnika, Splita i Trogira. Jedna fotografija s dubrovačke ulice zabilježila je žene u tradicionalnoj odjeći, a na zidu je čak uhvaćen i plakat *Teatro Bonda* (Inv. br. 5608/a), druga je uvijekovječila prolaznice ispred crkve Sv. Spasa, a treća žene u tradicionalnoj odjeći u spontanom trenutku na dubrovačkom predjelu Boninovo⁵⁸ (Inv. br. 5411/A⁵⁹). Splitski motivi na fotografijama su Zlatna vrata na jednoj (Inv. br. 5690/A), odnosno Srebrna vrata na drugoj fotografiji (Inv. br. 5818/A). U ovom digitalnom albumu ne nalaze se ostale Primolijeve fotografije Splita – dvije nastale u razmaku od tek nekoliko minuta, snimljene s mora, na kojima se u pozadini ističe zvonik obavijen skelom, a u prvom planu brod s kojega ronilac u punoj opremi ulazi u more (Inv. br. 8031/A te 10399/A). Pogled na Split Primoli je zabilježio na još jednoj fotografiji – pogled s mora obuhvaća dio grada zapadno od crkve i samostana sv. Frane (Inv. br. 5893/A). Ukupno je prepoznato devet fotografija Splita, a posebno su živopisne četiri fotografije⁶⁰ s motivima sa splitskog *pazara*. Na njima su posebno uočljive ženske i muške nošnje dinarskog tipa – fotografirane djevojke i žene obučene su u duge platnene košulje, vunene pregače, suknene haljetke bez rukava te pripadajuća oglašlja, a muškarci u duge suknene hlače, platnene košulje, pojaseve i prsluke, a pojedini nose i kaputić s rukavima. Na glavama su im ili kape ili povoji oko glave – *saruci*,⁶¹ a na nogama cipele i opanci. Osim odjeće pažnju privlače i detalji poput lula, različite vreće i košare, drva vezana konopcima itd.

Pod navedenim naslovom – *Viaggio sull'Adriatico con l'imperatrice Eugenia* – pronalazimo danas gotovo neprepoznatljiv kadar Zadra (Inv. br. 10400/A), dok je Šibenik detektiran unutar digitalnog albuma naslovljenog temom *Paesaggi e vedute* (Pejzaži i vedute). Taj album također sadržava jedan zadarski motiv – prolazak

57 Nažalost, lokacija snimanja nije navedena na svim fotografijama, a postoje slučajevi i kada je navedena pogrešno. Tako je primjerice Trogir bio naveden kao Albanija ili Venecija. Više o tome u Maljković Zelalija, *Fotografi(ja)*, 12.

58 Zahvaljujem na pomoći pri detekciji točne lokacije članovima Facebook grupe „Stari Dubrovnik (foto/video)“

59 Ova se fotografija (Inv. br. 18534 / PROG.) nalazi i na *Kartonu 265*.

60 Inv. br. 1945/A, 3914/A, 5823/A te 8930/A.

61 Detaljnije o nošnji u: Branka Vojnović Traživuk, „Narodne nošnje u Dalmaciji kao odjevni kompleti s posebnim detaljima“, *Ethnologica Dalmatica* 30 (2023), 5-47.

muškarca kroz Morska vrata (Inv. br. 8766/A), a šibenski je motiv koji je Primoli zabilježio fotoaparatom pogled na grad s mora, s uočljivim graditeljskim zahvatima na samoj obali – nedovršenim mulom Krke u prednjem te sv. Franom u stražnjem planu (Inv. br. 5757/A). U digitalnom arhivu Zaklade Primoli, vezano za motive istočne jadranske obale, prepoznat je i Rovinj (Inv. br. 153/A).

U fotografskom arhivu Zaklade Primoli dostupnom na mrežnim stranicama, vezano za hrvatski dio istočne jadranske obale, detektirano je sedamnaest fotografija Trogira, devet fotografija Splita, četiri Dubrovnika, dvije Zadra te po jedna Šibenika, Rovinja i rta Oštro na Privlaci. Primoli je također ovjekovječio i crnogorski Kotor – snimke prikazuju nekoliko uličnih prizora i veduta, gradska vrata (Inv. br. 10987/A), prolaz nadsvodjen lukom s križem i medaljonom mletačkog lava (Inv. br. 5447/A) te crkvu sv. Tripuna u Kotoru (Inv. br. 5985/A) koja nije ni na jednom od navedenih kartona te albanske obalne gradove Shëngjin, Drač, Vloru, kao i glavni grad Tiranu.⁶² Takozvano putovanje Jadranom ove zanimljive družine obuhvatilo je također pojedine navedene albanske i grčke gradove smještene ne na Jadranskom, već na Jonskom moru. Na kartonima i u tematski okupljenim digitaliziranim fotografijama pronalazimo i nekoliko pejzaža nenaseljenih otoka, dijelova obale i hridi.

Primolijevo i Eugenijino putovanje Jadranom 1891. u tiskovinama

Putovanje Jadranom nekadašnje carice Eugenije bilo je popraćeno u domaćem i u stranom tisku. Na temelju medijskih napisa i objavljenih vijesti moguće je rekonstruirati tijek njezina putovanja, odnosno detektirati koja je mjesta posjetila te ih usporediti s onima koje je Primoli fotografirao.

Caričino putovanje započelo je u Trstu 15. svibnja odakle je, nakon (do)ručka⁶³ s predsjednikom Lloyda barunom Morpurgom po dolasku iz Venecije, Lloydovim parobrodom „Posejdon“ krenula na Krf, zabilježila je bečka dnevna novina *Neue Freie Presse*⁶⁴. Istoga dana, 16. svibnja 1891. godine, *Neues Wiener Tagblatt* javlja iz Venecije da je carica tamo boravila nekoliko dana te da će „u skorije vrijeme posjetiti Dalmaciju i balkanske države“.⁶⁵ Nešto više detalja o putovanju carice Eugenije,

62 S obzirom na količinu od 20 449 fotografija dostupnih u digitalnom arhivu te na to da su od vremena Primolijeva stvaralaštva do danas protekle 132 godine tijekom kojih su se izmijenile brojne vizure gradova, mjesta, ulica i motiva, postoji mogućnost da se u Zakladi čuva još fotografija s ovog putovanja, odnosno fotografija mjesta istočne jadranske obale koja nisu prepoznata ili pak nisu dio objavljenog sadržaja unutar digitalnog arhiva.

63 U njemačkom jeziku izraz *dejeuner* korišten u vijesti prevodi se kao kasni doručak / doručak za dvije osobe, odnosno rani ručak.

64 *Kleine Chronik, Neue Freie Presse*, br. 9598, 16. svibnja 1891., 4.

65 *Hof- und Personalnachrichten, Neues Wiener Tagblatt*, god. XXV., br. 134, 16. svibnja 1891., 3.

pod imenom „grofica Pierrefond“, iz Venecije u Trst, gdje je obišla znamenitosti, a potom i o ukrcaju na Lloydov parobrod prema Krfu, donosi također austrijska novina *Linzer Volksblatt*⁶⁶.

Carica je stigla u Krf 17. svibnja, pišu, među ostalima, austrijski *Deutsches Volksblatt*, *Innsbrucker Nachrichten*, *Das Vaterland*⁶⁷ te češke novine na njemačkom jeziku *Mährisches Tagblatt* i *Prager Tagblatt*⁶⁸ u svojim izdanjima objavljenima 19. svibnja 1891. godine.

Il Dalmata, autonomaški list iz Zadra pisan velikim dijelom talijanskim jezikom, 20. svibnja 1891. godine pod naslovom „L'ex impératrice Eugénia“⁶⁹ piše da se udovica Napoleona III. prije nekoliko dana u Trstu ukrcala na parobrod „Poseidon“ i otplovala prema Krfu. *Il Dalmata* navodi da iz pouzdanih izvora saznaje da će carica na povratku iz Krfa posjetiti sve važnije gradove u Dalmaciji te da će u Zadru ostati nekoliko sati.

Dnevne novine *Die Presse*⁷⁰, koje su izlazile u Beču, objavljuju vijest iz Kotora u kojoj stoji da je bivša carica Eugénija brodskom linijom iz Preveze u tri sata poslijepodne, 23. svibnja uplovila u Kotor, u pratnji „grofa Tremolija“ iz Rima. Kratka vijest navodi da su obišli grad i načinili fotografske snimke te da sutra nastavljaju prema Dalmaciji. Ista je vijest objavljena i u novinama *Wiener Zeitung*⁷¹ i *Das Vaterland*⁷².

Splitski *Narod*⁷³ 26. svibnja objavljuje: „Jučer u jutro bila je ovdje na prolazku iz Krfa nesretna carica Eugénija, koja je vodjena gospodinom agentom Lloyd Frađelićem uz malu njenu pratnju incognito razgledala za kratko vrijeme boravka naš grad i crkve.“⁷⁴ Sutradan bečki *Neues Wiener Tagblatt*⁷⁵ objavljuje vijest da je carica Lloydovim parobrodom iz Kotora, preko Splita i Šibenika, stigla u Zadar 26. svibnja. O posjetu Splitu piše *Il Dalmata* 6. lipnja 1891. godine. Među vijestima pristi-

66 Kaiserin Eugénie, *Linzer Volksblatt*, god. XXIII., br. 113, 20. svibnja 1891., 3.

67 Athen, 18. Mai., *Deutsches Volksblatt*, god. III., br. 850, 19. svibnja 1891., 4.; Athen, 18. Mai., *Innsbrucker Nachrichten*, br. 111, 19. svibnja 1891., 7.; Athen, 18. Mai., *Das Vaterland*, god. XXXII., br. 136, 19. svibnja 1891., 4.

68 Athen, 18. Mai., *Mährisches Tagblatt*, god. XII., br. 112., 19. svibnja 1891., 6.; Athen, 18. Mai., *Prager Tagblatt*, god. XV., br. 136, 19. svibnja 1891., 7.

69 L'ex impératrice Eugénia, *Il Dalmata*, god. XXVI., br. 40., 20. svibnja 1891., 2.

70 Cattaro, 23. Mai., *Die Presse*, god. XLIV., br. 141, 24. svibnja 1891., 4.

71 Cattaro, 23. Mai., *Wiener Zeitung*, br. 117., 24. svibnja 1891., 8.

72 Cattaro, 23. Mai., *Das Vaterland*, god. XXXII., br. 141, 24. svibnja 1891., 6.

73 Prvi broj novina *Narod* objavljen je 9. siječnja 1884. u Splitu. *Narod* je bilo glasilo Narodne stranke, izlazio je većinom na hrvatskom jeziku, uz pojedine članke na talijanskom. Izlazi do 1894. godine kada nastavlja pod novim imenom – *Jedinstvo* (1894. – 1905.), a potom *Naše jedinstvo* (1905. – 30. lipnja 1918.). Više u: Ivana Kuić, „Narod/Jedinstvo/Naše jedinstvo – medijski rast Splita“, *Kulturna bašina* 40 (2014), 61-96.

74 Osobne vesti., *Narod*, god. VIII., br. 42, 26. svibnja 1891., 3.

75 Zara, 20. Mai., *Neues Wiener Tagblatt*, god. XXV., br. 144., 27. svibnja 1891., 7.

glima iz Splita, pod naslovom „Noterelle spatatine“⁷⁶ nalazi se vijest da je u Splitu nekoliko sati boravila bivša carica Eugenija. Članak donosi informacije o tome da je carica bila u pratnji Lloydovog agenta g. G. Fradellicha, „grofa Tremolija“ i drugih osoba te da je izrazila želju za posjetom splitskim starinama, „podsjetnicima na slavna vremena kojima se Split ponosno diči“. Nakon što je posjetila katedralu i druge važne spomenike, željela je obići i javni vrt gdje joj je g. Fradellich ukazao na starca u devedesetim godinama, gospodina Tortija koji se, navodi članak, dobro sjeća kako se kao dijete igrao s nekim francuskim vojnicima iz doba Napoleona I. Autor navodi da je „dobri starac, vrlo dirnut jer je predstavljen uvaženoj gošći, poljubio njenu ruku i dugo razgovarao s njom“. Nekadašnjoj se carici „u vrtu svidjela i morlačka dojilja koja je u naručju držala dječaćića“, što je bio povod da g. Fradellich gošći objasni razliku u odjeći, točnije pokrivalu za glavu na temelju kojega se na prvi pogled može uočiti razlika između udanih žena i djevojaka.⁷⁷ Carici je potom za oko zapela djevojka koja je sjedila na klupi i prela. Pokazavši na nju, duhovito je komentirala da joj se čini da će vjerojatno uskoro „promijeniti frizuru“. Carica je prije odlaska parobrodom prema Zadru uputila komplimente domaćinima rekavši da su Dalmatinci najljepši ljudi koje je vidjela.⁷⁸

Ranije spomenuti članak „Ospite augusta“ objavljen u *Il Dalmati* 27. svibnja 1891. godine navodi i da je bivša carica u Zadar došla nakon krstarenja Krfom i Borkom kotorskom te da putuje pod imenom „kontesa di Pierrefond“. Dopisnik piše da su se, odmah po pristajanju broda u zadarsku luku, na njega ukrcali lokalni agent Lloyda, g. Cesare Pino i konzervator, profesor Giovanni Smirich kako bi se stavili na raspolaganje visokoj gošći. No, nekadašnja carica bila je umorna od putovanja te se ljubazno zahvalila spomenutoj gospodi rekavši im da nije raspoložena za izlazak na kopno. Kao što je ranije navedeno, Primoli i „jedna dama iz svite“ – vjerojatno Ethel Smythe – iskricali su se te posjetili zadarske znamenitosti. Članak navodi da su se brojni znatiželjnici okupili na staroj obali prisjećajući se priča o Eugeniji Montijo, nekadašnjoj carici, koja je s palube promatrala grad. „Godine i muke koje je proživjela kao majka i suveren nisu mnogo utjecale na njezinu elegantnu, uspravnu i vitku figuru. Njezine lijepe oči još uvijek sadrže određeni sjaj. Sijeda kosa, fini aristokratski profil, obučena u željeznosivu putnu haljinu s malim, jednostavno obrubljenim šeširom.“⁷⁹, zapisao je nepoznati autor ovog članka.

76 Noterelle spatatine, *Il Dalmata*, god. XXVI., br. 45., 6. lipnja 1891., 2.

77 Kao dio ženske nošnje dinarskog tipa razlikovala su se ženska ogavlja – djevojke su nosile crvenkape, a udane žene dijagonalno složene kvadratne marame zavezane na poseban način. Marama je mogla biti „pričvršćena i na tvrdi podložak na tjemenu koji još može biti pokriven platnom čeonom kapicom ukrašenom na prednjem dijelu“. Prema: Vojnović Traživuk, „Narodne nošnje“, 10.

78 Noterelle spatatine, *Il Dalmata*, god. XXVI., br. 45., 6. lipnja 1891., 2.

79 Ospite augusta, *Il Dalmata*, god. XXVI., br. 42., 27. svibnja 1891., 2.

Kao što je ranije navedeno, i zadarski *Narodni list* te *Smotra dalmatinska*, kao i dubrovačka *Crvena Hrvatska* izvještavaju u caričinu posjetu Trogiru, Šibeniku, odnosno Dalmaciji.⁸⁰

Da je nekadašnja carica iz Kotora, preko Splita i Šibenika, parobrodom stigla u Zadar gdje se kratko zadržala, javili su i novini *Neue Freie Presse*.⁸¹ Navečer 27. svibnja toj je novini stigao novi brzozjav u kojemu se spominje da je carica boravila sat vremena u Malom Lošinju (*Lussinpiccolo*) nakon čega je nastavila putovanje prema Trstu.⁸²

Putovanje je, prema medijskim izvještajima, trajalo dvanaest dana – austrijski *Wiener Zeitung* – *Wiener Abendpost* piše da je putovanje bivše carice Dalmacijom i Krfom završilo u srijedu, 27. svibnja pristajanjem parobroda „Delfino“ u Trst. Po pristajanju caricu je u luci dočekaio barun Marco von Morpurgo, a nakon kratkog predaha, prije odlaska vlakom u Veneciju, u pratnji grofice Bardi bivša je carica razgledala izložbu fotografija i akvarela baruna von Stillfrieda koja se održavala u zgradi burze.⁸³ Inače, barun Raimund von Stillfried-Rathenitz (1839. – 1911.), austrijski vojni časnik i fotograf koji je uspješno djelovao u Japanu, putovao je Dalmacijom dvije godine prije bivše carice i njene družine – 1889. godine.⁸⁴ Na tom je putovanju fotografirao Dubrovnik, Korčulu, Split, Trogir, Zadar...

*Die Presse*⁸⁵ također piše da je carica nakon putovanja Grčkom i Dalmacijom 27. svibnja ponovno stigla u Trst, a istog je dana istu vijest objavio i *Wiener Zeitung*.⁸⁶ O njezinu povratku u Trst piše i *Neue Freie Presse*⁸⁷ navodeći poput *Wiener Abendpost*a da je stigla Lloydovim parobrodom „Delfino“ te da je prije poslijepodnevnog polaska za Veneciju posjetila izložbu fotografija baruna Stillfrieda.

Ako je suditi prema novinskim napisima, carica Eugenija, grof Giuseppe Primoli i Ethel Smyth krenuli su iz Trsta za Krf parobrodom „Posejdon“, a na istočnoj jadranskoj obali, krenuvši iz Krfa parobrodom „Delfino“, uplovili su u Kotor 23. svibnja, Split, Trogir i Šibenik 25. svibnja, Zadar 26. svibnja, a u Mali Lošinj 27. svibnja 1891. godine, kada njihovo putovanje završava pristajanjem u Trst.⁸⁸

80 Pišu nam iz Šibenika, dne 25 svibnja, 2.; Naši dopisi osobiti. Trogir, 26. svibnja., *Narodni list*, god. XXX., br. 44, 3. lipnja 1891., 2.; Bivša carica Eugenija, *Crvena Hrvatska*, god. I., br. 17, 30. svibnja 1891., 3.

81 Kaiserin Eugenie, *Neue Freie Presse*, br. 9608, 27. svibnja 1891., 4.

82 Aus Lussinpiccolo, *Neue Freie Presse*, br. 9608, 27. svibnja 1891., 4. Kratku vijest iz Zadra, 28. svibnja 1891. objavljuju također *Klagenfurter Zeitung*, *Prager Tagblatt*, *Das Vaterland* te *Wiener Zeitung*.

83 Kaiserin Eugenie, *Wiener Abendpost*, br. 121, 30. svibnja 1891., 1-2.

84 Maljković Zelalija, *Fotografi(ja)*, 8-9.

85 Triest, 27. Mai., *Die Presse*, god. XLIV., br. 145, 28. srpnja 1891., 4.

86 Triest, 27. Mai., *Wiener Zeitung*, br. 120. 28. svibnja 1891., 5.

87 Kaiserin Eugenie, *Neue Freie Presse*, br. 9609, 28. svibnja 1891., 6.

88 Nakon toga, prvog posjeta bivše carice Eugenije gradovima smještenima na istočnoj jadranskoj obali u svibnju 1891. godine, uslijedili su i njezini posjeti 1900., 1903., 1906. i 1910. godine, o čemu također izvještavaju tadašnje tiskovine.

Zaključno: Što svjetlopišu fotografije, a što pišu novine o putovanju 1891. godine

Usporedbom fotografiranih i u tiskovinama spomenutih gradova uočavamo podudarnosti, ali i razlike vezane za putovanje Jadranom grofa Giuseppea Primolija, bivše carice Eugenije i njezine dame za društvo – prijateljice Ethel Smythe. Kada bismo područje ograničili na Jadransko more, odnosno njegovu istočnu obalu – od Maranske lagune do Otrantskih vrata⁸⁹ – uočili bismo da i fotografije i tekstovi svjedoče o posjetima Trstu, plovidbi Bokom kotorskom, pristajanjima u Kotoru, Splitu, Trogiru, Šibeniku i Zadru. Na fotografijama koje je snimio Giuseppe Primoli, osim u tisku navedenih lokacija, uočavamo i Dubrovnik, Rovinj i rt Oštro na Privlaci koje obrađeni članci ne spominju, no ne pronalazimo fotografirane motive Malog Lošinja spomenutoga u jednom od članaka. Na fotografijama su, nadalje, prikazani Vlori i Drač, gradovi na današnjoj albanskoj obali Jadrana.

Usporedbe radi, *Pomorski godišnjak za godinu 1889.* u izdanju *Tipografia dell Lloyd Austro-Ung.* donosi informaciju o plovidbenoj liniji koja polazi iz Trsta preko Dalmacije i Albanije do Preveze dodirujući Rovinj, Pulu, Mali Lošinj, Silbu, Zadar, Biograd, Murter, Šibenik, Trogir, Split, Milnu, Hvar, Korčulu, Orebić, Dubrovnik (Gruž), Cavtat, Kotor, Budvu, Sutomore, Bar, Ulcinj, Shengjin, Drač i Vloru na Jadranu te Sarande, Krf, Pargu, Lefkadu, Prevezu i Salaghoru na Jonskom moru.⁹⁰ Kada navedena mjesta usporedimo s novinskim izvješćima i fotografijama, možemo pretpostaviti i nadati se da će daljnja istraživanja neobrađenih tiskovina, arhivskoga gradiva⁹¹, literature, kao i eventualni pronalazak trenutno nepoznatih fotografija donijeti neke nove podudarnosti, a samim time i nove spoznaje i zaključke vezane za „jadranski opus“ grofa Primolija, ali i otkriti razlog zbog kojega ga sve analizirane onodobne tiskovine, kako domaće tako i strane, navode kao „grofa Tremolija“.

89 „Jadransko more“, u: *Pomorska enciklopedija, mrežno izdanje* (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2020. – 2023.), pristupljeno 7. 12. 2023. <https://pomorska.lzmk.hr/Natuknica?id=3041>

90 *Annuario Marittimo, 1899.*, 300.; Također navodi i navigacijsku liniju koja isplovljava iz Trsta i plovi preko Istre, Dalmacije i Albanije do Krfa dodirujući Rovinj, Pulu, Mali Lošinj, Molat, Zadar, Šibenik, Rogoznicu, Split, Milnu, Stari Grad, Vis, Komizu, Vela Luku, Lastovo, Trstenik (Orebić), Mljet, Dubrovnik (Gruž), Herceg Novi, Perast, Risan, Prčanj, Kotor, Budvu, Shengjin, Drač, Valonu, Sarande, spominjući da za Supetar, Omiš, Makarsku, Gradac, Trpanj, Opuzen i Metković postoji transfer vlastitim parobrodom iz Splita.

91 U arhivu Zaklade Primoli čuva se mapa „Voyage sur l’Adriatique. 1891“ koja sadržava razne spise s „Krstarenja Jadranom u pratnji carici Eugeniji“ od 11. svibnja do 1. lipnja 1891. Mapa nema inventarni broj i nije digitalizirana <https://archivio.fondazioneprimoli.it/archivio/storico/IT-PRI-ST0001-000751?ssid=multi> (pristupljeno 16. 12. 2023.) te joj je pristup moguć jedino u knjižnici Zaklade.

IZVORI I LITERATURA

Izvori:

Fondazione Primoli (Italija)

Archivio Fondazione Primoli – Il Fondo Giuseppe Primoli

Muzej grada Trogira (Hrvatska)

Fotoarhiv

Fond Sentinella

Nadbiskupski arhiv Split (Hrvatska)

Fond Kaptolskog arhiva u Trogiru. Visitatores illustres.

Službena glasila i tisak:

Annuario Marittimo per l'anno 1899. (Trst), 1889.

Crvena Hrvatska (Dubrovnik), 1891.

Das Vaterland (Beč), 1891.

Deutsches Volksblatt (Olomouc – Olmütz), 1891.

Die Presse (Beč, Brno), 1891.

Dom i svijet (Zagreb), 1895.

Il Dalmata (Zadar), 1891.

Il Nazionale (Zadar), 1874.

Innsbrucker Nachrichten (Innsbruck), 1891.

Klagenfurter Zeitung (Klagenfurt), 1891.

Linzer Volksblatt (Linz), 1891.

Mährisches Tagblatt (Olomouc – Olmütz), 1891.

Narod (Split), 1891.

Narodni list (Zadar), 1891.

Neues Wiener Tagblatt (Beč), 1891.

Novo doba (Split), 1938.

Prager Tagblatt (Prag), 1891.

Smotra dalmatinska – La rassegna Dalmata (Zadar), 1891.

Wiener Abendpost (Beč), 1891.

Wiener Zeitung (Beč), 1891.

Literatura:

Babić, Ivo. *Trogir. Grad i spomenici*. Split: Književni krug Split, 2016.

Bralić, Ante. „Zadarski fin-de siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji“. *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2007), 731-775.

Capuzzo, Ester. „Vaiaggiatori in Dalmazia tra Settecento e Novecento.“ U: *Per Rita Tolomeo, scritti di amici sulla Dalmazia e l'Europa centro-orientale I*, ur. Ester Capuzzo, Bruno Crevato-Selvaggi, Francesco Guida, 236-252. Venecija: La Musa Talia, 2014.

Celio Cega, Fani. „Prepoznavanje novovjekovne svakodnevice na temelju lapida koji se čuvaju u Muzeju grada Trogira“. U: *Institucije povijesti umjetnosti: zbornik 4. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, ur. Ivana Mance, Martina Petrinović, Tanja Trška, 151-161. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 2019.

Delalle, Ivo. *Trogir – vodič po njegovoj historiji, umjetnosti i životu*. Trogir: Društvo za unapređenje turizma Trogir, 1936.

Horvat, Josip. *Povijest novinstva Hrvatske 1771. – 1939*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2003.

Kuić, Ivana. „Narod/Jedinstvo/Naše jedinstvo – medijski rast Splita“. *Kulturna bašina* 40 (2014), 61-96.

Maljković Zelalija, Maja. *Fotografi(ja) u Trogiru – Tko je ovjekovječio Trogir, a tko Trogirane od 1850. do 1950. godine*. Trogir: Muzej grada Trogira, 2022.

Obad, Stijepo. „Trogir u Narodnom preporodu“. *Mogućnosti* 9-10 (1987), 759-771.

Piplović, Stanko. *Graditeljstvo Trogira u 19. stoljeću*. Split: Književni krug Split, 1996.

Radić, Danka. *Brodogradilište Trogir od zanatske do industrijske proizvodnje*. Trogir: Muzej grada Trogira, 2013.

Richardson, Joanna. *Portrait of a Bonaparte – the life and times of Joseph – Napoleon Primoli, 1851 – 1927*. London; New York: Quartet Books, 1987.

Smythe, Ethel. *Streaks of life*. London; New York: Longmans, Green and Co., 1921.

Tudor, Gordana. „Strane jahte u splitskoj luci (1890. – 1907.)“. *Kulturna baština* 34 (2007), 143-156.

Vojnović Traživuk, Branka. „Narodne nošnje u Dalmaciji kao odjevni kompleti s posebnim detaljima“. *Ethnologica Dalmatica* 30 (2023), 5-47.

Mrežne stranice:

Archivio Fondazione Primoli. Pristupljeno 16. 12. 2023. <https://archivio.fondazioneprimoli.it/archivio/storico/IT-PRI-ST0001-000751?ssid=multi>.

„Biografija“ Dame Ethel Smyth (1858.-1944.). Pristupljeno 19. 10. 2023. <https://www.ethelsmyth.org/about/biography/>.

Digitalna zbirka Znanstvene knjižnice Zadar - DIKAZ. Pristupljeno 16. 12. 2023. <http://dikaz.zkzd.hr/?pub=1&cp=1230&cs=publ>.

„Eugénie empress of France“. U: *Encyclopaedia Britannica*. Pristupljeno 30. 8. 2022. <https://www.britannica.com/biography/Eugenie>

„Eugénie“. U: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2013. - 2022. Pristupljeno 30. 8. 2022. <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18579>

„Figura di Giuseppe Primoli“, *Museo Napoleonico*. Pristupljeno 27. 8. 2022. https://www.museonapoleonico.it/il_museo/figura_di_giuseppe_primoli.

Fondazione Primoli, ente del terzo settore. Pristupljeno 27. 8. 2022. <https://www.fondazioneprimoli.it/fondazione/la-fondazione>.

Giuseppe Primoli, fotografo precursore del „momento decisivo“, *Mar dei Sargassi*. Pristupljeno 27. 8. 2022. <https://www.mardeisargassi.it/giuseppe-primoli-fotografo-precursore-del-momento-decisivo/>

„Giuseppe Primoli“, *Museo Napoleonico*. Pristupljeno 27. 8. 2022. https://www.museonapoleonico.it/it/collezioni/percorso_tattile/storia_del_museo_e_della_sua_collezione/giuseppe_primoli.

„Jadransko more“. U: *Pomorska enciklopedija, mrežno izdanje*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2020. - 2023. Pristupljeno 7. 12. 2023. <https://pomorska.lzmk.hr/Natuknica?id=3041>

„Primoli, Giuseppe Napoleone“. U: *Enciclopedia Italiana - Dizionario biografico*. Pristupljeno 27. 8. 2022. https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-napoleone-primoli_%28Dizionario-Biografico%29/.

From Mistake to Photographic Stardom: Giuseppe Primoli, Italian Photographer – A Contribution to the Knowledge of 19th-Century Travel Photography of the Eastern Adriatic Coast with Special Attention to Depictions of Trogir.

Summary

The paper is based on newspaper articles published during May 1891 in a number of domestic and foreign periodicals, which mention the stay of ‘Count Tremoli’ in towns located along the eastern Adriatic coast. Based on the analysis of archival sources, memoir materials, and photographic documentation, it was established that the erroneously cited name actually refers to the Italian-French count Giuseppe Primoli (1851–1927), a prominent photographer described as ‘the greatest photographer of the first hundred years of Italian photography’ and counted among the most significant Roman photographers at the turn of the 19th and 20th centuries. His oeuvre, created in May 1891 during a journey along the Adriatic, in the company of the former French Empress Eugénie (1826–1920) and the British composer, conductor, and writer Ethel Mary Smyth (1858–1944), represents a valuable contribution to the understanding of the early artistic and documentary photographic depictions of the eastern Adriatic coast.

Since seventeen of Primoli’s photographs of Trogir, nine of Split, four of Dubrovnik, two of Zadar, and one each of Šibenik, Rovinj, and Cape Oštro on Privlaka have been identified, this study pays particular attention to the photographs of Trogir, as the most extensive part of the entire cycle. The attribution process was based on visual comparison of the photographs with confirmed motifs and images from other sources, field surveys of the individual locations, and verification of the labels and notes recorded in the digital archive of the Primoli Foundation. In order to precisely establish the corpus, duplicates and mirrored reproductions were also taken into account.

The results of the research and analysis of maritime itineraries, Giuseppe Primoli’s extensive photographic legacy, media coverage of the voyage of the former Empress Eugénie, and Ethel Smyth’s autobiographical accounts—which confirm the authenticity of the journey—contribute not only to illuminating cultural contacts and the understanding of the visual representation of the eastern Adriatic region, but also to knowledge of European travel at the end of the 19th century.

Keywords: photography, Trogir, Adriatic, travel, Eugénie de Montijo, Giuseppe Primoli, Ethel Smyth